

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

Εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες -παροίκους την εποχή των Παλαιολόγων

Μαρία ΜΑΤΘΑΙΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.1129](https://doi.org/10.12681/byzsym.1129)

Copyright © 2015, ΜΑΡΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΤΘΑΙΟΥ Μ. (2015). Εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες -παροίκους την εποχή των Παλαιολόγων. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 111–127. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1129>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΜΑΡΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΕΚΧΩΡΗΣΗ ΓΗΣ ΣΕ ΜΙΚΡΟΥΣ ΑΓΡΟΤΕΣ-ΠΑΡΟΙΚΟΥΣ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

ΑΘΗΝΑ • 2014 • ATHENS

ΜΑΡΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΕΚΧΩΡΗΣΗ ΓΗΣ ΣΕ ΜΙΚΡΟΥΣ ΑΓΡΟΤΕΣ-ΠΑΡΟΙΚΟΥΣ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ*

Οι προνομιακές παραχωρήσεις προσόδων και γαιών βάσει πρακτικού, που απευθύνονταν σε μοναστήρια, σημαίνοντα πρόσωπα ή λειτουργούς του στρατού και του δημοσίου, έχουν απασχολήσει συχνά την παλαιότερη, αλλά και την πρόσφατη έρευνα¹. Είναι, επίσης, γνωστές παραχωρήσεις

---

*Το παρόν άρθρο εκπονήθηκε στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος, που συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ) ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ.

1. Τέτοιες φύσεως παραχωρήσεις είναι η *οίκονομία*, η *πρόνοια* και οι παραχωρήσεις *κατά λόγον γονικότητος*. Βλ. σχετικά Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του* (διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1990, σε δακτυλογραφημένη έκδοση και σε ηλεκτρονική πλήρη μορφή (www.thesis.ekt.gr/1457) και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Κρατική πολιτική και προσωπικά προνόμια στο ύστερο Βυζάντιο: Η πρόνοια-οικονομία των λαϊκών* [Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη, υπό έκδοση], όπου και όλη η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: G. OSTROGORSKIJ, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia I], Bruxelles 1954 (στο εξής: OSTROGORSKIJ, *Féodalité*)· H. GLYKATZI-AHRWEILER, *La concession de droits incorporels. Donations conditionnelles*, *Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride 1961*, τ. II, Beograd 1964, 103-114 [=ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971, I]· N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de parèques à un pronoiaire*, *REB* 22 (1964), 158-175 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)*, London 1976, VI]· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Notes sur un praktikon de pronoiaire (juin 1323)*, *TM* 5 (1973), 335-346 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Documents et études*, XXIII]· H. AHRWEILER, *La «pronoia» à Byzance*, στο: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)* [Collection de l'École Française de Rome 44], Rome 1980, 681-690· N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats*, *TM* 8 (1981), 353-371 [= ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Society, Culture and Politics in Byzantium*, London 2005, XVI]· A. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Pronoia: The History of a Scholarly*

που απευθύνονταν σε ευρύτερες ομάδες ή καλύτερα σε κατοίκους ολόκληρων πόλεων². Ομοίως, στη βιβλιογραφία, έχει συζητηθεί η εκχώρηση *έξαλειμμάτων*, δηλαδή εγκαταλελειμμένων κλήρων³. Ωστόσο, λόγω των περιορισμένων αριθμητικών αρχειακών αναφορών, ακροθιγώς μόνο έχει

Discussion, *Mediterranean Historical Review* 10 (1995), 133-163· Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Μία πρώτη προσέγγιση στη μελέτη του βυζαντινού θεσμού της πρόνοιας: Οι προνοιάριοι, στο: *Θ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1988, 49-60· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Πρόνοια-οικονομία και μοναχο-λαϊκοί. Η διεκδίκηση των οικονομικών προνομίων στη Μακεδονία (12ος-15ος αι.), *Βυζαντινά* 21: *Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου* (2000), 251-270· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Εργαζόμενοι και μη εργαζόμενοι δικαιούχοι γαιοπροσόδων στην εποχή των Παλαιολόγων, στο: *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, εκδ. Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Το Βυζάντιο σήμερα 4], Αθήνα 2003, 219-236· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Αυτοκρατορικές και ηγεμονικές δωρεές προς ξένους και από ξένους στο βυζαντινό χώρο (12ος-15ος αι.)* [Το Βυζάντιο και οι Ξένοι 5], Αθήνα 2003· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ο ρόλος του βυζαντινού κράτους στην οικονομία, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, εκδ. Α. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006 (στο εξής: *ΟΙΒ*), τ. Γ', 141-252 (στο εξής: *ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, Ρόλος*), και συγκεκριμένα 232-240.

2. Όπως, για παράδειγμα, τα κοινά χρυσόβουλλα για τους κατοίκους της **Θεσσαλονίκης** [*Actes de Chilandar*, Παράρτημα I: *Actes Grecs*, εκδ. L. PETIT - B. KORABLEV, VV 17 (1911) [*Actes de l'Athos V*], ανατύπ. Amsterdam 1975 (στο εξής: *Chilandar*), αρ. 62.26-27, αρ. 63.58-59]· *Actes de Xénophon*, εκδ. D. PAPACHRYSSANTHOU [*Archives de l'Athos XV*], Paris 1986, αρ. 17.56, αρ. 25.41· P. LEMERLE, Un praktikon inédit des archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine Orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, *Χαριστήριον εις Ἀναστάσιον Ὀρλάνδον*, τ. Α', Ἀθήναι 1965, 285.44· Γέρων ΑΡΚΑΔΙΟΣ Βατοπαϊδινός, Ἄγιορείτικα ἀνάλεκτα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου, *Γρηγόριος Παλαμάς* 3 (1919), 218], της **Βέροιας** (*Actes de Vatopédi I: Des origines à 1329*, εκδ. J. BOMPAIRE, J. LEFORT, V. KRAVARI, CH. GIROS [*Archives de l'Athos XXI*], Paris 2001 (στο εξής: *Vatopédi I*), αρ. 62.69-74), της **Ρεντίνας** (*Actes d'Esphigménou*, εκδ. J. LEFORT [*Archives de l'Athos VI*], Paris 1973 (στο εξής: *Esphigménou*), αρ. 17.5, αρ. 18.15-16 και *Esphigménou*, 129), των **Κροών** (Α. SOLOVIEV - V. MOSIN, *Grčke povelje Srpskih vladara*, Beograd 1936, 316-317), των **Ιωαννίνων** (*MM V*, 77-84) και της **Μονεμβασιάς** (*MM V*, 154-155). Πβλ. D. KYRITSES, The "Common Chrysobulls" of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 229-245.

3. Για τα *έξαλείμματα* βλ. Fr. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig-Berlin 1927 (στο εξής: DÖLGER, *Finanzverwaltung*), 116, 118.21-120.23, 131-133, 139· N. SVORONOS, Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes, *BCH* 83 (1959), 1-166 και συγκεκριμένα 120, 123 και passim s.v. *κλάσμα*. Μ. BARTUSIS, Ἐξάλειμμα: Eschat in Byzantium, *DOP* 40 (1986), 55-81· Α. ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετ. Α. ΚΑΣΣΑΓΓΗ, Αθήνα 1987 (στο εξής: ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Κοινωνία*), 80-83· *LBG*, 3. Fasz., 527, s.v.

μέχρι σήμερα αναφερθεί μια άλλη πτυχή της κρατικής πολιτικής, η εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες-παροίκους⁴, που φαίνεται ότι αποσκοπούσε στην παρότρυνση των ασθενεστέρων στρωμάτων να επιδοθούν στην καλλιέργειά της και στην επαναδραστηριοποίηση περιοχών που είχαν εξαρθρωθεί οικονομικά και πληθυσμιακά από εχθρικές επιδρομές.

Οι περιορισμένες αριθμητικώς αναφορές υποδεικνύουν ότι η εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες εφαρμόστηκε σε περιορισμένη κλίμακα, μικρότερη απ' ό,τι ο θεσμός των προνομιακών παραχωρήσεων. Μνείες για εκχωρήσεις γης σε μικρούς αγρότες-παροίκους⁵ έχουμε από το πρώτο μισό του 14ου αι. μέχρι και το πρώτο μισό του 15ου αι. Στο πρώτο μισό του 14ου αι., γη εκχωρήθηκε σε κατοίκους των χωριών Βραστά στο *Κατεπανίκιο Ρεντίνας* (1300)⁶, Μαιμιτζώνα στα Παραπόλια κοντά

4. Α. ΛΑΪΟΥ, *Ἡ ἀγροτική οἰκονομία (13ος-15ος αἰ.)*, ΟΙΒ, τ. Α', 495-574 (στο εξής: ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*), 519, 536, 570.

5. Στα πρακτικά απογραφής, την εποχή των Παλαιολόγων, ο όρος πάροικος χρησιμοποιείται συχνά καταχρηστικά, για να προσδιορίσει τους καλλιεργητές των οποίων οι φορολογικές υποχρεώσεις είχαν παραχωρηθεί βάσει πρακτικού σε κάποιο δωρεοδόχο, ανεξαρτήτως αν συνήπταν σχέση παροικίας ή όχι. Ωστόσο, η παραχώρηση φορολογικών οφειλών καλλιεργητών από το κράτος σε κάποιο δωρεοδόχο ήταν απλώς παροχή προσόδων και δεν συνεπαγόταν τη μετατροπή των ελεύθερων καλλιεργητών σε εξαρτημένους. Είναι, επίσης, σημαντικό να αναφέρω εδώ ότι οι πάροικοι δεν ήταν προσκολλημένοι στη γη. Βλ. σχετικά Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στην αγροτική ιστορία του Μεταγενέστερου Βυζαντινού κράτους, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης* 21 (1983), 165-200, όπου και επισκόπηση της προγενέστερης σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας: Μ. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, *Ἡ ακίνητη περιουσία λαϊκών στη Βυζαντινή Μακεδονία και Θράκη την εποχή των Παλαιολόγων* (διδ. διατριβή), Αθήνα 2006, σε δακτυλογραφημένη έκδοση και σε ηλεκτρονική πλήρη μορφή: βλ. <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/19766#page/1/mode/2up>, 261-263.

6. *Esphigménou* αρ. 8.28, 30-32: *Ἐν τῷ κατεπανικίῳ Ρεντίνας, χωρίον τὰ Βραστά σὺν τοῖς Ἁγιονικολαΐταις, ἐν ᾧ ... Χαλκεὺς Μοδηγὸς ὁ υἱὸς Ἰωάννου τοῦ τῆς Μαρίνης, ἔχει ... ζευγάριον ἄ', ἀργὰ β', ἀμπέλιον μοδίων β', ἐδόθη αὐτῷ καὶ γῆ μοδίων γ', τέλος ὑπέρπυρα δύο ἡμισυ. Βασίλειος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, ἔχει ... ζευγάριον ἄ', ἀμπέλιον μοδίων β', ἐδόθη αὐτῷ καὶ γῆ μοδίων γ', τέλος ὑπέρπυρα δύο ... κ.ο.κ.* Πβλ. *Esphigménou* αρ. 8.34-35, 40-52, 53-63, 64-67, 68-69, 73-74, 78-79. Για το χωριό Βραστά βλ. σχετικά J. LEFORT, *Paysages de Macédoine* [TM, Monographies 3], Paris 1986 (στο εξής: LEFORT, *Paysages*), 135 και για το *Κατεπανίκιο Ρεντίνας* βλ. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια τῆς Μακεδονίας, Συμβολή εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν καὶ γεωγραφίαν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Φραγκοκρατίαν χρόνους* [Μακεδονικά, Παράρτημα 1], Θεσσαλονίκη 1954 (στο εξής: ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια*), 24-27.

στην Κωνσταντινούπολη (1323)⁷, Χοτολίβους και Ζαβαρνίκεια⁸ στο Κατεπανίκιο Ζαβαλτίας⁹ στο Θέμα Βολερού, Μέστου, Χριστουπόλεως, Σερρών και Στριμόνος (1322-1326)¹⁰ και στο ἀργίδιον¹¹ Μονόσπιτον (1339)¹², σε μικρό δηλαδή αγροτικό συνοικισμό, παρακείμενο στην

7. *Chilandar* αρ. 92.18, 33-36, 44-48: *Εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον τὴν Μαιμιτζώνα, πάροικοι οὗτοι ... Ἄνθης ὁ υἱὸς τοῦ Τζαγκαρίου ἔχει ... οἴκημα α', ἀμπέλιον μοδίου α' ἔκτον, γῆν ἀπὸ τῆς γονικῆς αὐτοῦ γῆς μερίδα τρίτην, ἦτοι μοδίωv κζ', καὶ ἀπὸ παραδόσεως μοδίωv ι', τέλος ὑπέρπυρον ἔν τρίτον ... Μανουὴλ Τζαμάντουρος ὁ γαμβρὸς τοῦ Ἄληθινοῦ ἔχει ... οἴκημα ἐξ ἀναστήματος αὐτοῦ εἰς δν παραδεδώκαμεν αὐτῷ τόπον ἀπὸ τοῦ Βατάτζη, καὶ ἄλωνοτόπιον, ζευγάριον α', ἀμπέλιον μοδίου α' τρίτον, καὶ γῆν διὰ παραδόσεως μεθ' ἧς ἔχει ἓκ προικὸς αὐτοῦ μοδίωv νε', τέλος ὑπέρπυρα δύο ...* Πβλ. *Chilandar* αρ. 92.41-44, 48-62, 69-72, 75-77, 86-91, 103-118. Σχολιασμό των πληροφοριών του συγκεκριμένου πρακτικού βλ. ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*, 518-525. Για την Μαιμιτζώνα βλ. Α. KÜLZER, *Ostthrakien* [TIB 12], Wien 2006, 275.

8. *Actes de Vatopédi II: de 1330 à 1376*, εκδ. J. LEFORT, V. KRAVARI, CH. GIROS, K. SMYRLIS [Archives de l'Athos XXII], Paris 2006 (στο εξής: *Vatopédi II*), αρ. 70.5, 15-18: *Χωρίον τὴν Χοτολίβους ... Ἰωάννης ὁ Τζάχειλας, εχει ... οἴκημα, ζευγάριον α', ἀργὰ β', ὀνικόν, ἀμπέλιον μοδίωv γ', καὶ γῆν ἀπὸ παραδόσεως μοδίωv λ', τέλος ὑπέρπυρα β'. Κωνσταντῖνος ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς αὐτοῦ, εχει ... οἴκημα, βοίδιον α', ἀμπέλιον μοδίου α' ἡμίσεος, καὶ γῆν ἀπὸ παραδόσεως μοδίωv κ', τέλος ὑπέρπυρον ἡμισυ. Γεώργιος Κατωτηκὸς ὁ γαμβρὸς τοῦ Βράνιτζα, εχει ... οἴκημα, βοίδιον α', ἀμπέλιον μοδίωv γ' ἡμίσεος, καὶ χωράφιον ἀπὸ παραδόσεως μοδίωv ιβ', τέλος ὑπέρπυρα α' ... κ.ο.κ.* Πβλ. *Vatopédi II* αρ. 70.18-21, 33-34.

9. Για το Κατεπανίκιο Ζαβαλτίας βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίκια*, 37-53.

10. Για το Θέμα Βολερού, Μέστου (Νέστου), Χριστουπόλεως, Σερρών και Στριμόνος, βλ. *Vatopédi II*, 61-62· C. ASDRACHA, *Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie*, *REB* 34 (1976), 175-209 και συγκεκριμένα 178-179.

11. Το ἀργίδιο ήταν μικρός αγροτικός συνοικισμός με μικρό αριθμό αγροτικού πληθυσμού (περιλάμβανε συνήθως 10 έως 20 εστίες παροίκων). Για το ἀργίδιο βλ. DÖLGER, *Finanzverwaltung*, 115.21-38, 116.1-23, 135-136, 138· J. LEFORT, Ἡ ἀγροτική οἰκονομία (7ος-12ος αἰ.), *OIB*, τ. Α', 377-487 και συγκεκριμένα 435-436, 447-448· ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*, 497· J. LEFORT, *Population et peuplement en Macédoine Orientale, IXe-XVe siècle*, στο: *Hommes et Richesses dans l'Empire byzantin II (VIIIe-XVe siècle)*, εκδ. V. KRAVARI - J. LEFORT - C. MORRISSON [Réalités Byzantines 3], Paris 1991, 63-82 και συγκεκριμένα 69-73.

12. *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès) XIIIe-XVe siècles*, εκδ. L. BÉNOU [Textes, documents, études sur le monde Byzantin Néohellénique et Balkanique 2], Paris 1998 (στο εξής: *Prodrôme B*), αρ. 179.10-17: *κατὰ πρῶτον καὶ ἀρχικῶς ἐδόθη Γεώργιον τὸν Γάσγαν χωράφιον πλησίον τοῦ Τσαγγάρη μοδίωv ε' ἡμισυ, ἐν ᾧ καὶ καρυὰς γ', συκαμινέαν καὶ ἀμυγδαλέας β', ἔχει ... ζευγαρίου ἡμισυ, ἀργὰ δ', ὀνικόν, αἰγίδια ιγ',*

προκειμένη περίπτωση στη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών¹³. Κάποιες ενδείξεις (οι οποίες πρόκειται να παρουσιαστούν εκτενώς πιο κάτω) μας επιτρέπουν να συναγάγουμε –μολονότι δεν αναφέρεται ρητώς– ότι γη εκχωρήθηκε και σε αγρότες των χωριών Κρούσοβο στο *Κατεπανίκιο Στρυμόνος*¹⁴ και Πορταρέα στο *Κατεπανίκιο Καλαμαριάς*¹⁵. Σε αχρονολόγητο έγγραφο, το οποίο, σύμφωνα με τον Α. Πάρδο, θα πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ του 1387 και του Απριλίου του 1388¹⁶, αναφέρονται παραχωρήσεις γης σε κατοίκους του χωριού της Λήμνου Άνω Χωριόν και ενός κάστρου, που δεν διασαφηνίζεται, όμως, για ποιο από τα κάστρα της Λήμνου πρόκειται¹⁷, όπως και σε έναν κάτοικο του χωριού Μαυρονάδος επίσης στη Λήμνο¹⁸. Ομοίως, σε κατοίκους της

τέλος ύπερπυρα β΄ τὸν Γερίλαν ἐδόθη χωράφιον αὐλοτόπιον μοδίων δ΄ καὶ ἐξοχόραφον μοδίων ι΄, καρναὶ β΄, καιρασέας γ΄, ἀπιδέαν, δαμασκινέας β΄, ἔχει ... ζῶα ἀργὰ δ΄, αἰγίδια ζ΄, μελίσσια η΄, τέλος ύπερπυρα γ΄ τὸν Τομπρίλα ἐδόθη χωράφιον μοδίων ζ΄ ἤμισυ καὶ αὐλοτόπιον μοδίων γ΄ ἤμισυ, καρναὶ ε΄, συκαμινέας β΄, κερασίαν καὶ ἀμυγδαλέαν, ἔχει ... ζευγαρίου ἤμισυ, ἀργὰ ε΄, ὄνικδον, αἰγίδια κ΄ καὶ μελίσσια ια΄, τέλος ύπερπυρα γ΄. Πβλ. *Prodrome* Β αρ. 179.17-32. Για το Μονόσπιτον βλ. LEFORT, *Paysages*, 208.

13. *Prodrome* Β αρ. 179.8.

14. *Esphigménou* αρ. 14.76-113 passim, αρ. 15.46-76 passim, αρ. 16.33-53 passim. Για το *Κατεπανίκιο Στρυμόνος* βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια*, 21-24 και για το χωριό Κρούσοβο βλ. LEFORT, *Paysages*, 180.

15. *Esphigménou* αρ. 14.134-176 passim, αρ. 15.102-127 passim. Για το *Κατεπανίκιο Καλαμαριάς* βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Κατεπανίγια*, 7-13 και για το χωριό Πορταρέα βλ. LEFORT, *Paysages*, 230.

16. Α. ΠΑΡΔΟΣ, *Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παντοκράτορος. Ἐπιτομὲς ἐγγράφων, 1039-1801*, τ. Α΄, [Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 5], Αθήνα 1998 (στο εἶδος: *Παντοκράτωρ*), 52-53. Η Βασιλική Κράβαρη χρονολογεί το έγγραφο στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αι.: *Actes du Pantocrator*, εκδ. V. ΚΡΑΒΑΡΙ [Archives de l' Athos XVII], Paris 1991 (στο εἶδος: *Pantocrator*), 189, 191.

17. Βλ. *σχετικά Pantocrator*, 194. Για τα κάστρα της Λήμνου βλ. J. HALDON, *Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State: ca. 1261-1453*, στο: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, εκδ. A. BRYER - H. LOWRY, Birmingham-Washington D.C. 1986, 161-212 και συγκεκριμένα 200-204.

18. *Pantocrator* Appendice.1-5, 12-13, 32, 34-37: Ὁ Τόμπρις ὁποῦ κατοικεῖ εἰς τὸν Πύργον τοῦ Ἄνω Χωρίου ... ἔχει ὀσπητι, ζευγάρι ... ἐδόθη εἰς αὐτὸν ... γῆ ἀπὸ τὴν γῆν ἐκεῖνην ὁποῦ ἐχαρίσθη κοινῶς εἰς τὸ χωριὸν τοῦ Ἐπισπέραγος ... ἐδόθη ... εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν Ἀκτὴν γῆ ἢ λεγομένη τοῦ Ἁγίου Βλασίου ... καὶ εἶναι γῆ μοδίων ἐξακοσίων, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν αὐτὴν ὄλην γῆν ἐδόθη εἰς τὸν ῥηθέντα Τόμπριν ἢ μισή, ἤγουν γῆ μοδίων τριακοσίων ... Ἰωάννης ὁ υἱὸς τοῦ Μοναχίτου ... ἔχει γῆν μοδίων δύο, ζευγάρι μισόν,

Λήμνου γη παραχωρήθηκε τον 15ο αι., στα χωριά Λύχνα, Κάτω Βάρος (κατά το πρώτο τρίτο του 15ου αι.)¹⁹ και Βουνεάδα (λίγο πριν το 1425)²⁰. Τέλος, σκόρπιες μαρτυρίες μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι γη είχε

ἄλογον, καὶ γῆν ἀπὸ τὸ πατρικὸν τοῦ ὑποστατικὸν ... μοδίων ἑκατὸν **ἔδδοθη** ὁμοίως εἰς αὐτὸν καὶ ἄλλη γῆ ... μοδίων ἑκατὸν εἴκοσι ... (= Παντοκράτωρ αρ. 14).

Το περιεχόμενο του εγγράφου είναι γνωστό μόνο από νεοελληνική παράφραση του β' μισού του 18ου αι. Σχολιασμό των πληροφοριών του εγγράφου βλ. ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*, 570. Η γη που παραχωρήθηκε στους αγρότες βρισκόταν στα χωριά Πισπέραγος, Μαυρονάδος, Ἄνω Χωρίον και σε άλλες τοποθεσίες αταύτιστες. Για τα χωριά Ἄνω Χωρίον, Πισπέραγος και Μαυρονάδος βλ. *Pantocrator*, 39-41.

19. *Actes de Docheiariou*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Archives de l' Athos XIII], Paris 1984 (στο εξής: *Docheiariou*), αρ. 60.1-2, 13-14, 31, 42-43, 44, 51-53, 63, 64, 70, 71: + Χωρίον τα Λύχνα: + Κώστας ὁ Κηπωρόπουλος ἔχει ... οἴκημα εἰς τὸ Κάστρον, εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον οἰκίματα μετ' αὐλῆς καὶ ληνοῦ ... **ἔδδοθη** τῷ αὐτῷ Κηπωροπούλῳ καὶ ἀπὸ τοῦ εἰς τὸ Μέγα Πλάγιον βασιλικῷ χωραφίον τοῦ δοθέντος τῇ χώρᾳ, μοδίων ια' ... τοῦ στιχικοῦ τέλους τούτων ὑπέρπυρα ἕνδεκα, τοῦ βιγλιατικοῦ ὑπέρπυρα δύο, ὁμοῦ ὑπέρπυρα δεκατρία ... Ἰωάννης ὁ τοῦ Πετροῦ Καζάνου ἔχει ... οἴκημα μετ' αὐλῆς καὶ εἰς τὸ Κάστρον ἕτερα οἰκίματα ... εἰς τὸν Στιβανόν, μοδίων [...] ἀπὸ τοῦ βασιλικῷ χωραφίον τοῦ μερισθέντος ὅλη τῇ χώρᾳ ... τοῦ στιχικοῦ τέλους τούτων ὑπέρπυρα ἕξ ἡμισυ, τοῦ βιγλιατικοῦ ὑπέρπυρα ... Χωρίον τὸ Κάτω Βάρος, πάροιχοι τῆς βασιλικῆς μωνῆς τοῦ Δοχιάριου + Θεόδωρος ὁ Κηπωρόπουλος ἔχει ... οἰκίματα μετ' αὐλῆς καὶ ληνοῦ, προαύλιον πλησίον τοῦ οἰκίματος τοῦ Βλατύ, ἀπὸ τοῦ κοινοῦ τῆς χώρας δοθέντος, μοδίου α' ἡμίσεος ... Μανουὴλ ὁ Ῥιζᾶς ἔχει ... οἰκίματα μετ' αὐλῆς καὶ ληνοῦ καὶ εἰς τὸ Κάστρον ἕτερον οἴκημα ... προαύλιον πλησίον τοῦ ἀλωνοτόπου τοῦ Βλατύ, **ὃ ἠμερίσθη τῇ χώρᾳ**, μοδίου α' ἡμίσεος ... Γεώργιος ὁ Μοσχάτος ἔχει ... οἰκίματα μετ' αὐλῆς καὶ ληνοῦ ... ἀπὸ τοῦ προαυλίου, πλησίον τοῦ ἀλωνοτόπου τοῦ Βλατύ, **ὃ ἠμερίσθη τῇ χώρᾳ**, μοδίου α' ἡμίσεος ... Πβλ. σχόλια Ν. Οικονομίδη στο: *Docheiariou*, 305.

20. *Actes de Dionysiou*, εκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Archives de l' Athos IV], Paris 1968 (στο εξής: *Dionysiou*), αρ. 21, 25. *Dionysiou* αρ. 21.1-3, 8-17, 24-25, 27-28, 33-38: Ἀρχόμεθα γράφειν τα ὀροθέσια τῶν χοραφίων τῆς Βουνεάδας καταλεπτὸν ἐκ τὴν μεγάλην θέσιν τῆς Λήμνου: Κώστας ὁ Λαγκαδιώτης ἔχει οἴκημα μετ' αὐλῆς, καὶ εἰς τὸ Κάστρον οἴκημα ... **ἔδδοθη** αὐτὸ εσωθύριον πλησίον καὶ ἔμπροσθεν τοῦ οἰκίματος αὐτοῦ μοδίων β' ἡμίσεος καὶ ἀπὸ τῆς εἰς τὴν Μέλισσαν γῆς ... οὔσης μοδίων τ', ἢ ἡμίσεια, ἧτοι μοδίοι ρν', ὡς τῶν λοιπῶν ρν' **δοθήση** Γεωργίῳ τῷ Χατζίλαλα ὁμοίως **ἔδδοθη** αὐτῷ ἕτερα γῆ εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τὰ Νεώματα, εἴτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς μήξεως τῶν βρουαμίων ... καὶ ἔστι γῆ μοδίων τ', ἀφ' ὧν ἢ ἡμίσεια ρν' τούτω καὶ ἢ ἡμίσεια τὸ Χατζίλαλα ... Γεώργιος ὁ υἱὸς τοῦ Χατζίλαλα ἔχει οἴκημα μετ' αὐλῆς, καὶ εἰς τὸ Κάστρον ἕτερον οἴκημα ... **ἔδδοθη** αὐτῷ καὶ ἢ εἰς τὴν Μέλισσαν γῆ ἢ μετα τοῦ Λαγκαδιώτη ἢ ἡμίσεια, καθὼς ἐν τῷ πρακτικῷ ἐκείνου γράφεται, μοδίων ρν' ὁμοίως καὶ ἀπὸ τῆς ἑτέρας γῆς, τῆς εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τὰ Νεώματα, ἢ μετὰ τοῦ αὐτοῦ Λαγκαδιώτη ἢ ἡμίσεια, μοδίων ρν' ... Πβλ. *Dionysiou* αρ. 21.84-86 καὶ σχόλια Ν. Οικονομίδη στο: *Dionysiou*, 146.

εγκωρηθεί και περιστασιακά σε μεμονωμένους αγρότες και ίσως όχι στα πλαίσια οργανωμένης προσπάθειας²¹. Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε ομαδικά τις παραχωρήσεις αυτές ως συνιστώσες ενιαίας κρατικής πολιτικής, η οποία σε όλες τις περιπτώσεις είχε έναν κοινό γνώμονα.

Είναι απαραίτητο να διασαφηνισθεί αρχικά ότι η παραχωρηθείσα γη δεν μπορεί να είχε παραχωρηθεί στους αγρότες με καθεστώς παροικίας ή κάποιας μορφής μίσθωση, εφ' όσον στα πρακτικά απογραφής είναι σαφές ότι οι πάροικοι για τη γη αυτή πληρώνουν φόρο²² και όχι *πάκτον*²³, *μορτή*²⁴ ή άλλο τέλεσμα. Μάλιστα, στο πρακτικό του χωριού Μαμιτζώνα,

21. **Π.χ. Λήμνος-** *Actes de Lavra, II: De 1204 à 1328*, εκδ. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS, D. PAPACHRYSSANTHOU [Archives de l'Athos VIII], Paris 1977, αρ. 74.34-37, 74-75: *Προκατείχε και πτοχούς ούτους ... Εύστράτιος ό Στεφανόπουλος, έχει ... οϊκημα α', ζευγάριον α', πρόβατα λ', γην έκτος του περιώρου της μονής έν διαφόροις τόποις μοδιών σ', έδόθησαν αυτώ και από δημοσιακής γής του Συκίδου μόδιοι κ', μύλωνος χειμερινοῦ μερίδα τρίτην, τέλος αυτουῦ υπέρπυρα γ' ... Ό εις τὸ Κάστρον δοθείς τῷ κυρῷ Γερασίμῳ Ιωάννης ό Πατναδάς, έχει ... οϊκήματα β', βοϊδιον α', σανδαλίον ἡμισυ, έδόθη αυτώ και χωράφιον εις την Γραϊαν, ἤτοι τὸ τρίτον όπερ έκράτει Λέων ό μαγκανάρης μοδιών δέκα, τέλος αυτουῦ υπερχύρου τρίτον.* Πβλ. ό.π., αρ. 77.104.

22. **Καταγραφή του οφειλόμενου φόρου απαντά σε όλα τα εξεταζόμενα στο άρθρο** έγγραφα με εξαίρεση το *Dionysiou* αρ. 21, το οποίο δεν αποτελεί πρακτικό απογραφής αλλά, σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη (*Dionysiou*, 142), απόσπασμα ειλημμένο από μεγάλη θέση. Για τη μεγάλη θέση βλ. *Dionysiou*, 141-142· ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ρόλος, 219. Ωστόσο, ούτε στο *Dionysiou* αρ. 25, πρακτικό απογραφής που επαναλαμβάνει τις πληροφορίες του προηγούμενου εγγράφου καταγράφεται ο φόρος, γιατί έκτακτες συνθήκες συνέβαλαν στην παραχώρηση πλήρους φοροαπαλλαγής. Είναι σημαντικό, όμως, να υπογραμμίσουμε πως στο έγγραφο δεν υπάρχει αναφορά που να υποδεικνύει ότι οι πάροικοι πλήρωναν *πάκτον*, *μορτή* ή άλλο τέλεσμα.

23. **Για το πάκτον** βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscal à Byzance (IXe-XIe s.)* [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Μονογραφίες 2], Athènes 1996 (στο εξής: ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*), 125-127· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η επένδυση σε ακίνητα γύρω στο έτος 1000, *Ιστορικά* 4,7 (1987), 15-28 και συγκεκριμένα 21-22· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Terres du fisc et revenu de la terre aux Xe-XIe siècles, στο: *Hommes et Richesses dans l'Empire byzantin II (VIIIe-XVe siècle)*, εκδ. V. ΚΡΑΒΑΡΙ- J. LEFORT - C. MORRISSON [Réalités Byzantines 3], Paris 1991, 321-337 και συγκεκριμένα 332-334· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ρόλος, 177-179.

24. **Για τη μορτή** βλ. H. F. SCHMID, Byzantinisches Zehntwesen, *JÖBG* 6 (1957), 45-110 και συγκεκριμένα 55-67, 96-99· ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Κοινωνία*, 70, 71, 286-292· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Η επένδυση σε ακίνητα, 22-23· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Terres du fisc, 332-334· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Fiscalité*, 127-129· P. LEMERLE, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the*

η γη, που επρόκειτο να παραχωρηθεί στους παροίκους έναντι μορτής, καταγράφεται μετά τον κατάλογο με τις εστίες των παροίκων, τη γη που τους εκχωρήθηκε και τους φόρους που κατέβαλλαν στον δωροδόχο, προσδιορίζεται δε με σαφήνεια και διαχωρίζεται από τα ιδιόκτητα περιουσιακά στοιχεία των παροίκων²⁵.

Στα πρακτικά απογραφής, τα ακίνητα που αποκτήθηκαν με παραχώρηση εισάγονται με το ρήμα *έδόθη* και αντιδιαστέλλονται προς τα περιουσιακά στοιχεία που ο αγρότης είχε αποκτήσει με άλλους τρόπους και που εισάγονται με το ρήμα *έχει*. Εξαιρέση αποτελούν τα παραχωρούμενα στα πρακτικά των χωριών Μαιμιζώνα, Χοτολίβους και Ζαβαρνίκεια, τα οποία, κατά τη διατύπωση του εγγράφου, έχουν αποκτηθεί *διὰ ἢ ἀπὸ παραδόσεως*²⁶. Η διατύπωση *διὰ ἢ ἀπὸ παραδόσεως* παραπέμπει στη διά πρακτικού παράδοση που συνόδευε κάθε προνομιακή παραχώρηση κατά τον θεσμό της *πρόνοιας*, *κατὰ λόγον γονικότητος* ἢ που συνιστούσε *οἰκονομία* μοναστηριού. Εντούτοις, η διατύπωση δεν υποδεικνύει ότι τα παραχωρούμενα θα έπρεπε να συνδεθούν αναγκαστικά ἢ να ερμηνευθούν στα πλαίσια μίας από τις γνωστές προνομιακές παραχωρήσεις, αλλά ότι, όπως ακριβώς συνέβαινε στην περίπτωση των προνομιακών παραχωρήσεων, ομοίως και στην περίπτωση της παραχώρησης γης σε μικρούς αγρότες η αυτοκρατορική απόφαση ακολουθείτο από πρακτικό παράδοσης. Επιπλέον, το γεγονός ότι, στο πρακτικό, η παραχωρηθείσα γη αφ' ενός καταγράφεται μαζί με τα υπόλοιπα ιδιόκτητα ακίνητα και κινητά του αγρότη και αφ' ετέρου για τη γη αυτή ο αγρότης καταβάλλει φορολογία μας επιτρέπει να υποθέσουμε –βάσει τουλάχιστον όσων γνωρίζουμε μέχρι τώρα– ότι στους αγρότες μάλλον είχε εκχωρηθεί η κυριότητα της γης²⁷.

Twelfth Century, Galway 1979, 38-39· OSTROGORSKII, *Féodalité*, 70, 71, 99· M. ANGOLD, *A Byzantine Government in Exile. Church and State under the Lascarids of Nicaea* (1204-1261), Oxford 1975, 134.

25. *Chilandar* αρ. 92.161-163: *ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον ὁμοίως εὕρισκομένης ἐν διαφόροις τοποθεσίαις ὑπομόρτου ἑτέρας γῆς, τῆς ὡσεὶ μοδίων αφ', ὑπέρπυρα τριάκοντα ...* Πβλ. σχόλιο ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Κοινωνία*, 285· ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*, 519.

26. *Chilandar* αρ. 92.50, 52, 60 κ.ά.: *γῆν διὰ παραδόσεως* *Chilandar* αρ. 92.43, 56-57 κ.ά.: *γῆν διὰ παραδόσεως μεθ' ἧς προεκράτει μοδίων ...* (η αναφορά ἧς προεκράτει μοδίων αναφέρεται και σε άλλες περιπτώσεις στις οποίες δεν αναφέρεται ότι προερχόταν από παράδοση)· *Chilandar* αρ. 92.36, 70: *ἀπὸ παραδόσεως* *Vatopédi* II αρ. 70.15, 16, 18, 19-20, 21, 34: *γῆν ἀπὸ παραδόσεως ...* Πβλ. ΛΑΪΟΥ, *Ἀγροτική οἰκονομία*, 519.

27. Η καταβολή του φόρου αποτελούσε απόδειξη ιδιοκτησίας επί του κτήματος.

Τα παραχωρούμενα αφορούν στην πλειονότητά τους σπόρμιη γη, μολοντί σε ελάχιστες περιπτώσεις μνημονεύονται *αύλοτόπια*²⁸-οικόπεδα, περιβόλια²⁹, κήποι³⁰. Ως προς την ποιότητά της, η εκχωρούμενη γη παρουσίαζε διακυμάνσεις: στην περίπτωση της Μαμιτζώνας, μνημονεύονται διανεμηθέντες κλήροι που χρειάστηκαν εκχέρωση³¹, ενώ στην περίπτωση της Λήμνου –για λόγους που θα ερμηνεύσουμε στη συνέχεια- στη διανομή συμπεριλήφθηκαν και αυτοκρατορικά κτήματα³². Επιπλέον, στην παραχωρηθείσα γη αναφέρεται ότι συμπεριλήφθηκε γη, η οποία, σύμφωνα με τη διατύπωση του εγγράφου, προερχόταν *ἀπό τε ἐλευθέρως καὶ τῆς ἀποσπασθείσης κατὰ λόγον περισσείας ἀπὸ τῶν ἐποίκων τοῦ ... χωρίου*³³, δηλαδή γη η οποία πριν την παραχώρηση δεν υπέκειτο σε φορολογικές επιβαρύνσεις και είχε παραχωρηθεί σε εποίκους αλλά κατά τη διαδικασία της *ἐξισώσεως*³⁴ αφαιρέθηκε από αυτούς, επειδή ήταν περισσότερη από αυτήν που έπρεπε να κατέχουν και τέλος, γη που πριν τη διανομή παραχωρείτο έναντι *μορτῆς*³⁵.

Υπόλογος για την καταβολή του φόρου ήταν μόνο ο ιδιοκτήτης της γης. Βλ. σχετικά *Βυζαντινὰ Ἐγγραφα τῆς μονῆς Πάτιμου, Α' Αὐτοκρατορικά*, εκδ. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Αθήνα 1980, αρ. 30. Πβλ. *Βυζαντινὰ Ἐγγραφα τῆς μονῆς Πάτιμου, Β' Δημοσίων Λειτουργῶν*, εκδ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Αθήνα 1980, αρ. 67· πβλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ρόλος, 171-172· Α. ΛΑΙΟΥ - C. MORRISON, *Η Βυζαντινὴ Οικονομία*, Αθήνα 2011, μετ. Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, Αθήνα 2011, 79. Στη συναγωγή του συμπεράσματος ότι, στις πιο πάνω περιπτώσεις, στους παρόικους παραχωρείται κυριότητα και όχι κατοχή γης με βοήθησε να καταλήξω ο καθηγητής Jacques Lefort, τον οποίον και ευχαριστώ θερμά.

28. Μονόσπιτον - *Prodrome* Β αρ. 179.12, 15, 17, 31. Πβλ. Μαμιτζών - *Chilandar* αρ. 92.44-48.

29. Μονόσπιτον - *Prodrome* Β αρ. 179.21-22, 23.

30. Λήμνος - *Dionysiou* αρ. 21.84-90.

31. *Chilandar* αρ. 92.57-61, 103-105: *Κωνσταντίνος ὁ Πηγηγιώτης μετὰ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Ψελλοῦ ἔχει οἴκημα ἀπὸ τοῦ ἐξαλείμματος τοῦ Κουκουόδη, ζευγάριον ἡμισυ, ἀμπέλιον μοδίου τὸ ἡμισυ, κηποτόπιον μοδίου τὸ τέταρτον καὶ γῆν διὰ παραδόσεως ἀπὸ ἐκλειωματικῆς ὑπομόρτου γῆς μεθ' ἧς προεκράτει μοδίων ρκ', τέλος ὑπερπυρα τρία ... Κωνσταντίνος ὁ Δροσινὸς ἔχει ... οἴκημα α', ὄνικδον α', καὶ γῆν διὰ παραδόσεως ἀφ' ἧς ἐξελείωσε, μοδίων ιε', τέλος ὑπερπύρου τὸ ἡμισυ ...*

32. *Docheiariou* αρ. 60.13-14, 43.

33. *Chilandar* αρ. 92.108-110.

34. Για τη διαδικασία της *ἐξισώσεως* βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ρόλος, 212, 220.

35. *Chilandar* αρ. 92.60-61: *γῆν διὰ παραδόσεως ἀπὸ ἐκλειωματικῆς ὑπομόρτου γῆς μεθ' ἧς προεκράτει μοδίων ρκ' ...*

Οι δωρεοδόχοι αγρότες ως επί το πλείστον δεν διέθεταν σπόρμη γη πριν την κατανομή (συγκεκριμένα, σπόρμη γη δεν διέθετε κανένας από τους δωρεοδόχους αγρότες των χωριών Βραστά και Μονόσπιτον και ομοίως, σπόρμη γη δεν διέθεταν ορισμένοι από τους δωρεοδόχους της Μαμιτζώνας και των χωριών Άνω Χωρίον και Βουνεάδα της Λήμινο), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν διέθεταν καθόλου περιουσία, δεν ήταν δηλαδή *ἀκτῆμονες* ή *ἀνυπόστατοι* -όπως θα χαρακτηρίζονταν στα πρακτικά απογραφής. Την υπόλοιπη ιδιοκτησία των δωρεοδόχων αγροτών συγκροτούσαν οικήματα³⁶, καματηρά ζώα, αμπέλια, ενώ λίγοι από αυτούς είχαν ένα μικρό κήπο ή περιβόλι.

Οι παραχωρούμενοι κλήροι κάλυπταν εκτάσεις που ποίκιλλαν ως προς το μέγεθός τους: στα Βραστά, είχαν έκταση 25 ή 50 μοδίων (8 πάροικοι πήραν γη 25 μοδίων και 15 πάροικοι γη 50 μοδίων), στη Μαμιτζώνα, από 8 μέχρι 120 μοδίους, στο Χοτολίβους, από 10 μέχρι 30 μοδίους, στο Μονόσπιτον, από 5,5 μέχρι 35 μοδίους, στη Λήμινο, στο Άνω Χωρίο, όπως και οι κλήροι που παραχωρήθηκαν στους άλλους αγρότες που καταγράφονται στο ίδιο πρακτικό, είχαν έκταση από 100 μέχρι 400 μοδίους, στο χωριό Λύχνα, -πρόκειται για τους δύο παραχωρηθέντες από τα αυτοκρατορικά κτήματα κλήρους- είχαν έκταση 6 και 11 μοδίους και στη Βουνεάδα από 30 μοδίους μέχρι 302,5 μοδίους.

Κλήρους γης εκτάσεως 25 ή 50 μοδίων, αντίστοιχους δηλαδή με αυτούς που παραχωρήθηκαν στους παρόικους του χωριού Βραστά, έχουν, στις απογραφές των ετών 1318 και 1321, πολλοί πάροικοι των γειτονικών χωριών Κρούσοβο και Πορταρέα, γεγονός που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι το 1300 -έτος για το οποίο δεν διασώζεται πρακτικό απογραφής για τα πιο πάνω χωριά- είναι πιθανόν να είχε παραχωρηθεί γη και σε ορισμένους αγρότες των χωριών αυτών³⁷. Επίσης, στις απογραφές των ετών 1318 και 1321, κλήροι γης εκτάσεως 25 ή 50 μοδίων καταγράφονται ανάμεσα στα περιουσιακά στοιχεία περισσοτέρων αγροτών του χωριού Βραστά από αυτούς που αναφέρονται στο

36. Π.χ. *Dionysiou* αρ. 21· *Pantocrator*, Appendice.

37. *Esphigménou* αρ. 14, 15. Την άποψη ότι γη είχε διανεμηθεί και στους κατοίκους της Πορταρέας έχει, επίσης, εκφράσει η ΛΑΪΟΥ, *Άγροτική οικονομία*, 536. Η απογραφή των παροίκων της μονής Εσφιγμένου για το χωριό Κρούσοβο περιλαμβανόταν, μετά την απογραφή του χωριού Βραστά, σε μέρος του πρακτικού *Esphigménou* αρ. 8 που έχει απωλεσθεί. Η απογραφή της Πορταρέας περιλαμβανόταν στην αρχή του πρακτικού *Esphigménou* αρ. 7, που, ομοίως, έχει απωλεσθεί. Πβλ. σχόλιο Lefort, *Esphigménou*, 64.

πρακτικό απογραφής του 1300³⁸, γεγονός που προφανώς υποδηλώνει ότι, και στο χωριό Βραστά, τα πρόσωπα που ευνοήθηκαν από τον αναδασμό ήταν περισσότερα από όσα διευκρινίζεται στο σωζόμενο τμήμα του πρακτικού του 1300³⁹. Ομοίως, σε πρακτικά απογραφής της Λήμνου, αναφέρεται ότι γη δεν δόθηκε μόνο στους καταγεγραμμένους παροίκους αλλά και σε άλλους κατοίκους των χωριών⁴⁰. Τέλος, μαρτυρία για το γεγονός ότι ο αναδασμός κάλυψε μεγαλύτερο φάσμα του πληθυσμού, και όχι μόνο τους γνωστούς σε εμάς από τα πρακτικά αγρότες, αποτελούν οι αναφορές στο πρακτικό της μονής Δοχειαρίου για το χωριό Κάτω Βάρος στη Λήμνο ότι τα εκχωρούμενα προέρχονται από του βασιλικού χωραφίου του μερισθέντος όλη τη χώρα⁴¹ και άλλες παρόμοιες αναφορές⁴².

Στο Μονόσπιτον, γη διανεμήθηκε σε όλους τους καταγεγραμμένους (συνολικά 12) παροίκους, δεν συνέβη, όμως, το ίδιο και στις περιπτώσεις των χωριών Μαμιτζώνα και Βραστά ούτε στην περίπτωση των αγροτών

38. Παραδείγματα αγροτών που εμφανίζονται για πρώτη φορά στην απογραφή του χωριού Βραστά το 1318 και που φαίνεται ότι είχαν λάβει γη βλ. *Esphigménou* αρ. 14.14-15, αρ. 15.14-15, αρ. 14.15-16, αρ. 15.15, αρ. 14.26-28, αρ. 15.26-28, αρ. 14.33-36, αρ. 15.30-32, αρ. 14.37-38, αρ. 15.32-33, αρ. 14.39-40, αρ. 15.32, αρ. 14.65-66, αρ. 15.25-26 κ.ά.

39. Από τους 50 περίπου παροίκους που απογράφονται στο πρακτικό του 1300 μόνο 9 παροίκων εμφανίζονται κληρονόμοι στην απογραφή του 1318, και ανάμεσά τους συγκαταλέγονται και ορισμένοι που προέρχονται από έστίες που δεν είχαν λάβει (ή που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσον είχαν λάβει) γη κατά τον αναδασμό, εφ' όσον το έγγραφο στο συγκεκριμένο σημείο έχει φθαρεί. Στην απογραφή του 1318, δύο νοικοκυριά (*Esphigménou* αρ. 14.16-18, 22) έχουν ως αρχηγό πρόσωπο, το οποίο καταγραφόταν στο πρακτικό του 1300 μαζί με τον πατέρα του σε νοικοκυριό στο οποίο είχε παραχωρηθεί γη (*Esphigménou* αρ. 8.41-42, 50-52). Στις δύο αυτές περιπτώσεις, προφανώς, η γη των 50 και 25 μοδίων που εμφανίζεται αντίστοιχα στην περιουσία των νεοσύστατων νοικοκυριών είναι η γη η οποία είχε παραχωρηθεί στους γονείς τους το 1300. Επιπλέον, ένα νοικοκυριό εμφανίζεται με άλλον αρχηγό (ο σύζυγος έχει αποβιώσει και αρχηγός το 1318 είναι η χήρα του) και διατηρεί τη γη των 50 μοδίων που του είχε παραχωρηθεί (*Esphigménou* αρ. 8.44-45, 14.20-21).

40. *Dionysiou* αρ. 25.7-9: *ἔτερον ... νεόφυτον ... ἄνευ τῶν β' μοδίων τῶν δοθέντων Μιχαὴλ Μαυροζώμῃ ...* Πβλ. *Dionysiou* αρ. 25.63-64, 108, αρ. 21.60-61· *Pantocrator* Appendice.3-4: *ἔδόθη εἰς αὐτὸν ... γῆ ἀπὸ τὴν γῆν ἐκείνην ὅπου ἔχαρίσθη κοινῶς εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἐπισπέραγος ...*

41. *Docheiariou* αρ. 60.43. Πβλ. *Docheiariou* αρ. 60.13-14: *ἔδόθη τῷ ... καὶ ἀπὸ τοῦ εἰς τὸ Μέγα Πλάγιον βασιλικῶ χωραφίου τοῦ δοθέντος τῇ χώρᾳ, μοδίων ια'.*

42. *Docheiariou* αρ. 60.64, 71: *ὁ ἐμερίσθη τῇ χώρᾳ ...*

της Λήμνου. Διάφορες υποθέσεις σχετικά με το ποιο θα μπορούσε να ήταν το κριτήριο που καθόριζε σε ποια νοικοκυριά θα εκχωρηθεί γη και σε ποια όχι δεν επιβεβαιώνονται και φαίνεται πως το κριτήριο δεν ήταν κοινό σε όλες τις περιπτώσεις. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι, στην πλειονότητά τους, οι παραχωρήσεις απευθύνονταν σε νέα στην ηλικία νοικοκυριά⁴³, θα μπορούσα να υποθέσω ότι λήφθηκε μέριμνα από τον αναδασμό να ευνοηθούν νοικοκυριά, που θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν τη γη μακροπρόθεσμα. Επίσης, το γεγονός ότι, σε κάποια τουλάχιστον χωριά, γη παίρνουν οι αγρότες που διαθέτουν καματηρά ζώα⁴⁴ -και όχι οι ασθενέστεροι οικονομικά- επιβεβαιώνει την πρόθεση του κράτους να υποστηρίξει νοικοκυριά, τα οποία ήταν σε θέση να παραγάγουν έργο και όχι απλώς να βοηθήσει ορισμένα νοικοκυριά να αυξήσουν το πενιχρό εισόδημά τους⁴⁵.

43. Με ελάχιστες εξαιρέσεις (τρεις περιπτώσεις στα Βραστά, *Esphigménou* αρ. 8.52-54, 54-56, 66-67 και μία στο Άνω Χωριόν, *Pantocrator* Appendice, 1-19), τα ευεργετηθέντα νοικοκυριά στα χωριά Βραστά, Μαιμιτζώνα, *ἀγρίδιον* Μονόσπιτον, Άνω Χωριόν και Λύχνα (στο πρακτικό απογραφής της Βουνεάδας, καταγράφεται μόνο ο αρχηγός του νοικοκυριού, επομένως η σύνθεση της οικογένειας δεν είναι γνωστή) δεν διέθεταν έγγαμα παιδιά, πράγμα που θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτικό της νεότητας του πληθυσμού τους.

44. Καματηρά ζώα διέθεταν όλοι οι δωρεοδόχοι γης στο *ἀγρίδιον* Μονόσπιτον (διέθεταν όλοι από 3 μέχρι 6 *ἀργά* και οι μισοί απ' αυτούς διέθεταν και από μισό ζευγάρι), στο Άνω Χωριόν και οι δωρεοδόχοι γης στο χωριό Βραστά με μία μόνο εξαίρεση (*Esphigménou* αρ. 8.59-60). Εντούτοις, στο χωριό Βραστά, τα προαναφερθέντα νοικοκυριά δεν ήταν τα μόνα που διέθεταν καματηρά ζώα. Μάλιστα, ορισμένα από τα νοικοκυριά που δεν ευνοήθηκαν διέθεταν περισσότερα καματηρά ζώα από τα νοικοκυριά που έλαβαν γη (*Esphigménou* αρ. 8.32-33, 35-36, 67-68). Η ιδιοκτησία καματηρών ζώων φαίνεται ότι δεν υπήρξε προϋπόθεση για την εκχώρηση γης στη Μαιμιτζώνα, όπου μόνο το 60% των ευεργετηθέντων αγροτών διέθετε καματηρά ζώα. Στο πρακτικό της Βουνεάδας στη Λήμνο δεν καταγράφεται καθόλου κτηνοτροφικός πλούτος και ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε κατά πόσον οι ευεργετηθέντες αγρότες της Βουνεάδας είχαν καματηρά ζώα, αλλά δεν καταγράφηκαν, ή εάν δεν είχαν. Ας σημειωθεί, όμως, πως ούτε στα Βραστά, όπου η ιδιοκτησία καματηρών ζώων φαίνεται ότι αποτέλεσε προϋπόθεση για την εκχώρηση γης, ούτε στη Μαιμιτζώνα υπάρχει συνάφεια μεταξύ του αριθμού των καματηρών ζώων και της έκτασης γης που εκχωρήθηκε στο κάθε νοικοκυριό.

45. Κάποιες σκέψεις για το κατά πόσον το κράτος θα μπορούσε να είχε ως κριτήριο την οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών, επίσης, δεν επιβεβαιώνονται: ανάμεσα στους δωρεοδόχους εντοπίζονται νοικοκυριά με μεγαλύτερη περιουσία από άλλα νοικοκυριά που δεν ευνοήθηκαν (π.χ. η χήρα στο *Esphigménou* αρ. 8.32-33 που είχε ένα ζευγάρι βόδια, τέσσερις χοίρους και ένα μόδιο αμπέλι δεν έλαβε γη, ενώ ο πάροικος στο *Esphigménou*,

Ωστόσο, μολονότι δεν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποιο κοινό κριτήριο, το οποίο πιθανόν να έθετε το κράτος για την επιλογή των ευεργετηθέντων υπηκόων ή των ευεργετηθέντων χωριών, μπορούμε να υποθέσουμε τον λόγο για τον οποίο το κράτος προέβη στην πιο πάνω ενέργεια. Η εκχώρηση γης, στις αρχές του 14ου αι., συνιστούσε, κατά τη γνώμη μου, έκφραση κρατικής αρωγής προς ορισμένους από τους μικρούς ιδιοκτήτες (αυτούς που ταυτόχρονα ήταν σε θέση να παραγάγουν έργο) και αντικατοπτρίζει ενδεχομένως την κρατική μέριμνα να στηρίξει τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, προς τις οποίες εξελικτικά μεταφερόταν το κέντρο βάρους της αυτοκρατορίας. Υπενθυμίζω εδώ ως παράδειγμα ότι, τέσσερα χρόνια αργότερα μετά την πρώτη χρονολογικά εκχώρηση γης (1300), οι κάτοικοι των χωριών της Μακεδονίας κλήθηκαν να καταβάλουν το *σιτόκριθο*⁴⁶, για να καλυφθούν οι ανάγκες των μικρασιατικών επαρχιών της αυτοκρατορίας που έπασχαν από σιτοδεία και παρέβαιαν αφ' ενός και αφ' ετέρου για να συγκεντρωθούν έσοδα για την καταβολή των αμοιβών στους κληθέντες Καταλανούς μισθοφόρους⁴⁷. Πολύ περισσότερο, τους μικρούς ιδιοκτήτες το κράτος έσπευσε να συνδράμει στη Λήμνο στο τέλος του 14ου αι. και στο άμισό του 15ου αι. Η εκχώρηση γης τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή αποσκοπούσε στην επαναδραστηριοποίηση των κατοίκων και στην ανόρθωση της οικονομίας του νησιού που είχε υποστεί ισχυρό δημογραφικό πλήγμα⁴⁸ από τις πειρατικές επιδρομές και την επιδημία μεγάλου λοιμού⁴⁹.

8.53 που είχε ένα ζευγάρι βόδια και 9 μοδίους αμπέλι πήρε 50 μοδίους γης κ.ο.κ.), όπως επίσης εντοπίζονται και νοικοκυριά ευπορότερα που έλαβαν μεγαλύτερη έκταση γης από άλλα φτωχότερα. Συνάφεια δεν φαίνεται, επίσης, να υπάρχει ούτε μεταξύ της έκτασης της εκχωρηθείσας γης και των προσώπων που συναποτελούσαν το νοικοκυριό. Πολύ περισσότερο, δεν μπορούμε να εξηγήσουμε τους λόγους για τους οποίους κρίθηκε δόκιμο να παραχωρηθεί γη στους αγρότες των συγκεκριμένων χωριών και όχι κάποιου άλλου γειτονικού χωριού, του οποίου οι πάροικοι είχαν παρόμοια σύνθεση περιουσίας.

46. **Γεώργιος Παχυμέρης**, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* XII.8, έκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymères, Relations Historiques [CFHB XXIV/1-4]*, τ. 4, Paris 1999, 539.18-32. Πβλ. OSTROGORSKI, *Féodalité*, 284.

47. **Βλ. σχετικά** A. LAIOU, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge Mass. 1972, 220-226.

48. Τη δημογραφική εξασθένηση στη Λήμνο επιβεβαιώνουν οι αναφορές σε *οικοχαλάσματα* που απαντούν συχνά στα αθωνικά έγγραφα. Π.χ. *Dionysiou* αρ. 25.18, 38, 60, 127. Πβλ. σχόλιο Ν. Οικονομίδη στο: *Dionysiou*, 147· ΛΑΪΟΥ, *Άγροτική οικονομία*, 568-569.

49. Πβλ. σχόλιο Ν. Οικονομίδη στο: *Dionysiou*, 146· ΛΑΪΟΥ, *Άγροτική οικονομία*, 570.

Αυτός είναι ίσως και ο λόγος, που το κράτος δεν αρκέστηκε στο να διανείμει μόνο τη γη που έμενε αναξιοποίητη στους αγρότες της Λήμνου, αλλά προέβη σε διανομή ακόμη και των αυτοκρατορικών κτημάτων⁵⁰, και για τον οποίο διένεμε στους αγρότες εκτάσεις μεγαλύτερες απ' αυτές που μπορούσαν να καλλιεργήσουν.

Η πιο πάνω κρατική ενέργεια θα έπρεπε, κατά τη γνώμη μου, να ενταχθεί στην ευρύτερη κρατική πολιτική που εφάρμοσαν οι Παλαιολόγοι και που αποσκοπούσε στην παραχώρηση προνομίων, τα οποία παρότρυναν τους υπηκόους να αξιοποιήσουν κατά το δυνατόν τους υφιστάμενους φυσικούς πόρους και κυρίως, να επιδοθούν στην καλλιέργεια της γης προκειμένου να αναπληρωθεί το κενό που δημιουργήθηκε με την απώλεια της Μ. Ασίας⁵¹. Οι πιο πάνω παραχωρήσεις γης συνιστούσαν για το κράτος τρόπους καλύτερης ανάπτυξης των διαθέσιμων πεδιάδων –άλλωστε οι πεδιάδες της Μακεδονίας και της Θράκης, όπως είναι γνωστό, μπορούσαν να αποδώσουν στο κράτος πολλά-, αύξησης και βελτίωσης της παραγωγής, καλλιέργειας όσο το δυνατόν μεγαλύτερης έκτασης γης ή ελάττωσης κατά το δυνατόν της έκτασης της γης που θα έμενε ακαλλιεργητή.

Η εκχώρηση γης σε μικρούς αγρότες ενίσχυε και τους αγρότες και την κρατική οικονομία πολλαπλώς: α) για τους μικρούς αγρότες ήταν ένας τρόπος να εξασφαλίσουν μεγαλύτερο εισόδημα, το οποίο προέκυπτε

50. *Docheiariou* αρ. 60.13-14, 43.

51. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαν να ενταχθούν και οι προνομιακές παραχωρήσεις. Επίσης, εδώ οφείλουμε να αναφέρουμε ότι η εκχώρηση γης, που οι γνωστές μαρτυρίες μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι πιθανόν να είχαν περιοριστεί σε μικρή κλίμακα, δεν αποτελούσε τον μοναδικό τρόπο, με τον οποίο το κράτος προσπάθησε να ενισχύσει τους μικρούς αγρότες. Στην ενίσχυση των μικρών αγροτών αποσκοπούσαν και κάποια από τα προνόμια που παραχωρούνταν σε λαϊκούς ή μοναστήρια. Υπενθυμίζω την άποψη του Ν. Οικονομίδη ότι τα προνόμια *έξκουσσείας* από έκτακτες αγγαρείες και συνεισφορές αφορούσαν κυρίως τους καλλιεργητές-παροίκους, οι οποίοι θα καλούνταν να προσφέρουν τη δωρεάν εργασία και οι οποίοι, συνεπώς, θα έπρεπε και να πληρώσουν για την εξαγορά της (Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Αγροτικό περίσσειμα και ο ρόλος του κράτους γύρω στο 1300, Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, εκδ. Α. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, Αθήνα 1999, 195-205 και συγκεκριμένα 202). Ήταν δηλαδή προνόμια που ευνοούσαν κυρίως τους καλλιεργητές της γης του δωρεοδόχου και έμμεσα τον δωρεοδόχο. Επίσης, τα προνόμια, γενικότερα, –χωρίς να αμφισβητούμε ότι υπήρχαν περιθώρια καταχρήσεων- είχαν, κατά την άποψή μου, σκοπό να παροτρύνουν τους υπηκόους να συγκροτήσουν παραγωγικές μονάδες παρέχοντας φορολογικές ελαφρύνσεις σε όλους όσους εμπλέκονταν σ' αυτές.

από την εκμετάλλευση μεγαλύτερης έκτασης γης, για την οποία μάλιστα δεν χρειαζόταν να καταβάλουν πάκτο ή μορτή⁵² β) το κράτος ενίσχυε με τον τρόπο αυτό τους μικρούς ιδιοκτήτες -τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας-, ειδικά σε εποχές που κάποιες περιοχές είχαν πρόσφατα πληγεί γ) το κράτος εξασφάλιζε το ποθούμενο, που ήταν η κατά το δυνατόν αυξημένη παραγωγή και δ) τέλος, ο αγρότης που είχε παραλάβει τη γη κατέβαλε για αυτήν στο κράτος την αντίστοιχη φορολογία⁵³. Ήταν δηλαδή και αυτός ένας τρόπος για να πληρώνεται στο κράτος ο φόρος αναξιοποιήτων γαιών.

Τα αποτελέσματα του αναδασμού της γης υπήρξαν μακροπρόθεσμα. Είκοσι χρόνια μετά τον αναδασμό της γης, ο μέσος όρος ιδιοκτησίας γης στα χωριά Βραστά, Κρούσοβο και Πορταρέα, των οποίων διαθέτουμε πρακτικά από μεταγενέστερες απογραφές, εξακολουθεί να είναι αυξημένος -σε σχέση με τον μέσο όρο άλλων χωριών⁵⁴. Ότι η εκποίηση της παραχωρηθείσας γης ήταν εφικτή επιβεβαιώνεται από ορισμένες περιπτώσεις κλήρων των οποίων η έκταση μειώθηκε μεταξύ

52. Όπως θα συνέβαινε στην περίπτωση που καλλιεργούσαν γη με σχέση παροικίας, με αποτέλεσμα τα έσοδα απ' αυτή τη γη να είναι μεγαλύτερα απ' ό,τι από κάποια εκμισθωθείσα γη. ΛΑΪΟΥ, *Άγροτική οικονομία*, 540.

53. Βλ. για παράδειγμα πρακτικά απογραφής *Esphigménou* αρ. 8 passim· *Prodrome* Β αρ. 179 passim· *Chilandar* αρ. 92 passim· *Vatopédi* II αρ. 70 passim· *Docheiariou* αρ. 60 passim κ.ο.κ.

54.	Μέσος όρος ιδιοκτησίας γης σε μοδίους		
	Βραστά	Κρούσοβο	Πορταρέα
1300	26,25		
1318	28,72	16,88	35,07
		*Διάμεσος: 1	*Διάμεσος: 25
1321	21,97	14,91	39,71
		*Διάμεσος: 14	*Διάμεσος: 30

* Η διάμεσος αποτελεί την τιμή που χωρίζει τις τιμές των έγκυρων καταχωρήσεων σε δύο ισοπληθή μέρη, όταν τις έχουμε παραθέσει κατ' αύξουσα σειρά. Πρόκειται για τον αριθμό που βρίσκεται ακριβώς στο μέσο των έγκυρων καταχωρήσεων. Επομένως, οι μισές τιμές είναι μεγαλύτερες από τη διάμεσο και οι άλλες μισές μικρότερες. Αν το πλήθος των δεδομένων είναι άρτιος αριθμός, ως διάμεσος λαμβάνεται η μέση τιμή των δύο μεσαίων τιμών. Η διάμεσος χρησιμοποιείται εις τόπον του μέσου όρου σε περίπτωση διασποράς των έγκυρων καταχωρήσεων.

Στο Μονόσπιτον, μέσος όρος ιδιοκτησίας καλλιεργήσιμης γης ήταν, μετά την παραχώρηση της γης από το κράτος, 14,17 μόδιοι (και η διάμεσος 11,5).

των απογραφών⁵⁵. Ως εκ τούτου, το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους οι κλήροι εξακολουθούσαν να έχουν την αρχική τους έκταση, το ότι δηλαδή δεν διαμοιράστηκαν με πωλήσεις, θα μπορούσε να αντανakλά το πραγματικό ενδιαφέρον των δωροληπτών να αξιοποιήσουν και να διατηρήσουν την παραχωρηθείσα γη. Τέλος, αναφορές ότι οι αγρότες που παρέλαβαν τη γη προέβησαν σε εκχερσώσεις⁵⁶ που προφανώς ήταν απαραίτητες για την καλλιέργειά της επιβεβαιώνουν ότι η κρατική πολιτική απέφερε τα ποθητά αποτελέσματα.

Συνοψίζοντας, η πρακτική εκχώρησης γης σε μικρούς αγρότες αποσκοπούσε στην οικονομική ενίσχυσή τους, από την οποία εξηρτάτο η ευημερία του κράτους γενικότερα και αποτελούσε έκφραση του έμπρακτου ενδιαφέροντος του κράτους για τη δραστηριοποίηση των μικρών ιδιοκτητών. Ακόμη, η εκχώρηση γης σε αγρότες της Λήμνου στο τέλος του 14ου - αρχές του 15ου αι., που υπαγορεύθηκε από την επιτακτική ανάγκη για αναβίωση της εξαρθρωμένης πληθυσμιακά νήσου, δεν παύει να αντανakλά την κρατική μέριμνα, που μέχρι τις τελευταίες ημέρες κατέβαλλε προσπάθειες για την επιβίωση της αυτοκρατορίας.

---

55. Π.χ. ο Ξένος Κομυτζιανός ο χαλκεύς. *Esphigménou* αρ. 8.78, αρ. 14.53-54, αρ. 15.40, αρ. 16.29, και *Esphigménou*, 67. Ο κλήρος των 50 μοδίων που του παραχωρήθηκε το 1300 και που μέχρι το 1318 διατηρούσε την αρχική έκταση των 50 μοδίων, στην απογραφή του 1321 φαίνεται ότι εκποιήθηκε ο μισός, εφόσον είχε έκταση 25 μοδίων. Μείωση της έκτασης εκχωρούμενου κλήρου αναφέρεται και μεταξύ των απογραφών του 1318 και 1321 σε άλλες περιπτώσεις, για τις οποίες όμως εικάζω ότι είχαν λάβει κλήρο από τη διανομή του 1300: π.χ. *Esphigménou* αρ. 14.18, αρ. 15.17· αρ. 14.28, αρ. 15.28· αρ. 14.30, αρ. 15.28· αρ. 14.31, αρ. 15.29-30· αρ. 14.44-45, αρ. 15.35· αρ. 14.50, αρ. 15.38· αρ. 14.64, αρ. 15.42· αρ. 14.67, αρ. 15.42· αρ. 14.71, αρ. 15.11· αρ. 14.84, αρ. 15.52· αρ. 14.87, αρ. 15.53· αρ. 14.94, αρ. 15.58· αρ. 14.96-97, αρ. 15.60· αρ. 14.137, αρ. 15.104· αρ. 14.150, αρ. 15.115.

56. *Chilandar* αρ. 92.60-61, 104-105.

CONCEDING LAND TO SMALL PEASANTS-PAROIKOI
DURING THE PALAIOLOGAN PERIOD

The topic of granting privileges has been repeatedly discussed. Less well-known is the practice of conceding land to small peasants with the purpose of increasing the area of cultivable land. Customarily, subject of concession was arable land and the peasants who benefited lived mainly in villages of Macedonia, as well as, in the district of Constantinople and Lemnos. Therefore, I deduce that the property of land was bestowed upon peasants, provided that they paid taxes for it. The aforementioned practice should be included in the broader policy of the state exercised by the Palaiologos dynasty. It aimed at urging their subjects to make the most of the existing natural resources and, mainly, to engage in the cultivation of land in order to compensate for the gap which was a result of the loss of Asia Minor.

